

George Sand in Nederland

Ontwikkelingen in het receptieonderzoek

SUZAN VAN DIJK

George Sand in the Netherlands: Developments in reception studies

The current focus of Dutch reception studies seems to be on translations. They are often considered the principal source of information on and testimony to reception. However, the case of George Sand's reception in the Netherlands illustrates the necessity of including other reception sources when researching literary connections between countries. Possibly this applies in particular to works (1) written in French, the *lingua franca* throughout Europe in the eighteenth and nineteenth centuries, and (2) published by controversial authors, whose critics in other countries disapproved of their translation. Gender issues probably had a role here – most certainly for George Sand, whose own behaviour and that of her heroines did not always correspond to prevalent norms.

De bestudering van de literaire contacten tussen Nederland en het buitenland wordt de laatste tijd ook door Neerlandici ondernomen.¹ Men is zich ervan bewust dat 'het Nederlandse taalgebied een open taalgebied [is], waar de instroom van literatuur uit het buitenland, zowel oorspronkelijk als in vertaling, zeer groot is'.² Een interessante casus is die van de Franse schrijfster George Sand (1804-1876) en de receptie van haar werk in het negentiende-eeuwse Nederland. Daarover heb ik tot voor enige jaren vooral in het Frans gepubliceerd³, uitgaand van het belang van de kwestie voor de *Franse* literatuurgeschiedenis: het ging immers over de uitstraling dáárvan naar buiten de landsgrenzen. Het onderzoek naar Sands succes bij Nederlandse lezers werd uitgevoerd in samenwerking met collega's die de receptie in andere landen en taalgebieden bestudeerden. Dat re-

1 Zie bijvoorbeeld Els Andringa, Sophie Levie, Mathijs Sanders (red.), *Het buitenland bekeken. Vijf internationale auteurs door Nederlandse ogen (1900-2000)*, themanummer van *Nederlandse Letterkunde* 11 (2006) 3, en Ton van Kalmthout en Rob van de Schoor (red.), *Buitenlandse literatuur in Nederland*, themanummer van *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124 (2008) 1.

2 Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 665 e.v. geciteerd door Andringa, Levie en Sanders in hun inleiding op *Het buitenland bekeken*, 198.

3 Deels is het onderzoek uitgevoerd binnen diverse opeenvolgende, door nwo gefinancierde projecten over het vrouwelijk schrijverschap (1997-2004: 'Schrijfsters en hun publieken'; 2004-2007: 'The International Reception of Women's Writing'; 2007-2010: 'New approaches to European Women's Writing' (NEWW)). Zie Suzan van Dijk, Anke Gilleir, Alicia Montoya, 'Before NEWW (New approaches to European Women's Writing). Prolegomena to the Launching of an International Project', in *Tulsa Studies in Women's Literature* 27, 1 (2008) 151-157.

sulteerde in een aantal gezamenlijke publicaties,⁴ die inderdaad aantoonbaar een bijdrage hebben geleverd aan de herwaardering van de auteur in haar eigen land.

Maar er is dus ook reden om de casus ‘George Sand en Nederland’ te bekijken vanuit de ontvangende partij. Voor de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving zijn de resultaten van dit onderzoek naar de negentiende-eeuwse Sand-receptie wellicht van nog meer belang omdat de figuur en het werk van Sand lange tijd beschouwd werden als strijdig met de Nederlandse volksaard. De opstelling van de bemiddelende instanties is dus des te interessanter. Dit vooral ook omdat het onderzoek zo breed was opgezet en onderdeel vormde van een groter geheel. Ik zal daarom hier de resultaten van de diverse deelonderzoeken globaal en in hun samenhang presenteren, en mij daarbij niet beperken tot een bilaterale, Frans-Nederlandse, voorstelling van zaken. Vergelijking met de receptieprocessen in ‘derde’ landen biedt de mogelijkheid om de Nederlandse betrokkenheid bij internationale ontwikkelingen in de bredere context te situeren.⁵

Centraal staat de vraag of de rol van vertalingen inderdaad zo veel crucialer is dan die van andere receptiekanalen. Pascale Casanova beschrijft de vertaling als ‘la grande instance de consécration spécifique de l’univers littéraire’.⁶ Ook Peter Burke gaat ervan uit dat we hier te maken hebben met de ‘essential measure of the scale and effectiveness of consecration’; daarom is volgens hem ‘translation [...] actually central to cultural history’.⁷ Het geval ‘George Sand in Nederland’ maakt duidelijk dat dit niet altijd opgaat. Als we deze opvatting huldigen, zouden we de indruk kunnen krijgen dat George Sand *niet* door een Nederlands publiek gelezen werd. Dat is ook inderdaad wat Bernt Luger in 1995 betoogd heeft.⁸ Sindsdien is gebleken dat ‘niet vertaald worden’ iets anders is dan ‘niet gelezen worden’, en dat het noodzakelijk is om bij het onderzoek ook gebruik te maken van andere receptiekanalen en van boekhistorische gegevens.⁹

4 Zie o.a. artikelen in de volgende bundels: Tivadar Gorilovics en Anna Szabo (eds.), *Le chantier de George Sand; George Sand et l'étranger. Actes du Xe colloque international George Sand* (Debrecen: Lajos Kossuth Universiteit, 1993) 201-321; Suzan van Dijk (éd.), *George Sand lue à l'étranger. Recherches nouvelles 3*. (C.R.I.N. 30). (Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1995); Gislinde Seybert en Gisela Schlientz (Hrsg.), ‘Rezeption – Intertextualität/Réception – Intertextualité’, in *George Sand – jenseits des Identischen/au-delà de l'identique* (Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2000), 387-471; Suzan van Dijk en Kerstin Wiedemann (eds.), *George Sand. La réception hors de France au XIXe siècle*, themanummer van *Oeuvres & Critiques* XXVIII (2003) 1. De artikelen behandelen (aspecten van) de Sand-receptie in Duitsland, Engeland, Rusland, Hongarije, Roemenië, Spanje, Griekenland, de Verenigde Staten, Zuid-Amerika, Nederland.

5 Zie voor de argumentatie ook: Kerstin Wiedemann en Suzan van Dijk, ‘La nécessité d’une approche internationale de la réception sandienne. Des réactions allemandes réutilisées par la critique néerlandaise’, in: Van Dijk/Wiedemann, *Oeuvres & Critiques: George Sand*, 188-211.

6 Pascale Casanova, *La République mondiale des lettres*, (Parijs: Seuil, 2008 [herziene ed.]) 198; ook – met instemming – geciteerd door Ton Naaijken, ‘Andere zenuwen, andere verlangens. Schnitzler in de ogen van zijn Nederlandse tijdgenoten’, in *Nederlandse Letterkunde* 11 (2006) 3, 217.

7 Peter Burke, *Lost (and found) in translation: a cultural history of translators and translating in early modern Europe* (Wassenaar: NIAS, 2005) 6.

8 Bernt Luger, ‘Les écrivains étrangers aux Pays-Bas: le rôle des intermédiaires entre livres et lecteurs’, in: Van Dijk, *George Sand lue à l'étranger*, 96; herdrukt als ‘George Sand in Nederland. Buitenlandse schrijvers en de rol van de bemiddelaars tussen boek en lezer’, in: Bernt Luger [redactie en samenstelling: Willem van den Berg en Marita Mathijssen], *Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht: Matrijns, 1997) 151-160.

9 Niet alleen ‘hoeft [men zich dus niet] te beperken tot vertalingen’, zoals Jan Oosterholt betoogt:

George Sand

Op de achtergrond van een discussie over het lezen, vertalen en waarderen van George Sand in het negentiende-eeuwse Nederland is natuurlijk de vergelijking aanwezig met de receptie in onze eigen tijd. Gedurende het grootste deel van de twinstigste eeuw was George Sand bij veel Nederlanders vooral bekend vanwege haar stormachtige relaties met Frédéric Chopin en met Alfred de Musset, die haar naar respectievelijk Mallorca en Venetië hadden gevoerd (wat de toeristenindustrie ter plaatse nog steeds ten goede komt).¹⁰ Dat zij in de negentiende eeuw een belangrijk en gevierd schrijfster was realiseerde men zich niet, en men was eerder geneigd om haar te zien als een geschikte hoofdpersoon voor films, toneelstukken of geromantiseerde biografieën,¹¹ dan dat men haar eigen werk las. Dit temeer omdat het beeld van George Sand ook in Frankrijk zelf tamelijk eindimensionaal was: dat van de broekdragende, sigarenrokende, politiek bedrijvende mannen- (en eventueel vrouwen-) verleidster. De negatieve kijk op haar schrijfterschap was mede gebaseerd op laat-negentiende-eeuwse uitspraken (bijv. van Charles Baudelaire over George Sand als een 'latrine'),¹² en op het indirect door Marcel Proust¹³ gepromote idee dat haar romans vooral lectuur vormden voor kinderen¹⁴ – wat lange tijd een belemmering vormde voor mogelijk geïnteresseerde lezers.

het is in bepaalde gevallen ook *nodig* om verder te kijken (Jan Oosterholt, 'De onbegrensde mogelijkheden van het receptieonderzoek', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125 (2009), 190. 10 Dit heeft consequenties gehad voor vertaalactiviteiten. Sands *Un hiver à Majorque* (1841) is ten behoeve van de toeristen naar diverse talen vertaald door op het eiland verblijvende buitenlanders. Robert Graves publiceerde: *Winter in Majorca* (Mallorca: Valldemosa edition, 1956); Lieut. Colonel W. Kirkbride: *A Winter in Majorca (1838-1839)* (Palma de Mallorca: Imprenta Mossen Alcover, 1970); Luis Ripoll: *Un invierno en Mallorca (1838-1839)* (Palma de Mallorca: Imprenta Mossen Alcover, 1974). Voor de Duitse uitgave, *Ein Winter auf Majorca*, gebruikte deze zelfde firma in 1974 de vertaling uit 1846 van Dr. K. Elsner. De Nederlander Frans Otten, die ook op Majorca woonde en contact had met Graves, publiceerde *Een winter op Majorca* in 1986 bij de Arbeiderspers.

11 Die neiging zet, ondanks alles, wellicht nog steeds door. Zie voor Nederland bijv. Frédéric Basset, *Helse liefde. Biografisch essay over Marie d'Agoult, Frédéric Chopin, Franz Liszt, George Sand*. (Amsterdam: Querido, 1997). Over Sands schrijfterschap vindt men daar bijvoorbeeld verwijzingen naar 'haar onuitputtelijke duim' waaruit zij van alles 'wist te zuigen' (165), de opvatting dat 'Indiana van zoveel onwaarschijnlijkheden aan elkaar [hangt] dat de roman na anderhalve eeuw niet veel meer dan een curiosum genoemd kan worden' (190) en de mededeling dat 'het verschijnen van een zwakke novelle' (bedoeld is: *La Marquise*, 1832) niet verhinderde dat 'zij twee dagen later een zeer belangrijk contract heeft gesloten met de directeur van de *Revue des Deux Mondes*' (191).

12 'La femme Sand [...] n'a jamais été artiste. Elle a le fameux *style coulant*, cher aux bourgeois. Elle est bête, elle est lourde, elle est bavarde. Elle a, dans les idées morales, la même profondeur de jugement et la même délicatesse de sentiment que les concierges et les filles entretenues. [...] Que quelques hommes aient pu s'amouracher de cette latrine, c'est bien la preuve de l'abaissement des hommes de ce siècle. [...] (Charles Baudelaire, *Mon coeur mis à nu* (1887)).

13 De verteller in *A la recherche du temps perdu* kreeg als kind George Sand voorgelezen door zijn moeder: 'Maman s'assit à côté de mon lit; elle avait pris *François le Champi* à qui sa couverture rougeâtre et son titre incompréhensible donnaient pour moi une personnalité distincte et un attrait mystérieux' (Marcel Proust, *Du côté de chez Swann* [1913] (Paris: Gallimard, 1954, dl. I, 41)).

14 Tientallen jaren heeft Sand (met haar zogenaamde 'romans champêtres', meestal *La Mare au diable*) op het schoolprogramma gestaan voor leerlingen van ca. 15 jaar oud. Cf. André Chervel, *Les Auteurs français, latins et grecs au programme de l'enseignement secondaire de 1800 à nos jours* (Paris: I.N.R.P., 1986).

In de jaren 70 en 80 van de twinstigste eeuw kwam er verandering, mede onder invloed van de vrouwenbeweging. In diverse landen – de Verenigde Staten voorop – ontstonden onderzoeksgroepen die zich toededen op het herlezen en bestuderen van Sands talrijke romans, toneelstukken, politieke en poëtische geschriften en autobiografische teksten. Parallel hiermee liep de heruitgave van het werk bij de Editions de l'Aurore (naar Aurore Dupin, de echte naam van de schrijfster), en vooral de publicatie van 25 delen correspondentie (18.000 brieven) in de serie *Classiques Garnier*. Bestudering, aanvankelijk vooral van de eerste, maar geleidelijk aan van alle, meer dan honderd romans van George Sand¹⁵ is bezig een tegenwicht te vormen tegen de clichébeelden en vooroordelen. En tenslotte tekent zich de laatste jaren een herwaardering – met name ook internationaal – van het werk van George Sand af, dankzij nieuwe visies (van Naomi Schor en Margaret Cohen) op de ontwikkeling van het romangenre, en met name de plaats daarin van de – ook door Sand beoefende – sentimentele of de idealistische roman, die lange tijd overvleugeld waren door de realistische roman, en op de rol die Sand heeft gespeeld voor het zich internationaal ontwikkelende feminisme (Margaret McFadden).¹⁶

Tegenwoordig wordt George Sand gezien als een uiterst productieve auteur, die een autoriteit werd in de negentiende-eeuwse literaire wereld: zij had veel en goede contacten met auteurs als Balzac en later Flaubert, met redacteurs van belangrijke tijdschriften als François Buloz, met uitgevers als Michel Lévy en met critici als Sainte-Beuve; en ook met vrouwelijke schrijvers, voor een zeer groot deel geïnitieerd door deze vrouwen zelf, die scherp het nut zagen van de connectie, en van Sands bereidheid om beginnende auteurs te steunen.¹⁷ Daarnaast wordt ze ook beschouwd als een vernieuwer van het roman-genre, die door de opkomst van het realisme, tijdelijk en ten onrechte, naar de achtergrond was geschoven. Zij beoefende overigens diverse genres: fictie zowel als non-fictie. Wat het laatste betreft gaat het om politieke en journalistieke teksten (zoals de *Revue indépendante*, die ze in 1841 hielp oprichten; de *Lettres au peuple*, 1848, etc.),¹⁸ essays en commentaar op literair werk van anderen (*Impressions et souvenirs*, 1862), die soms in de vorm van voorwoorden bij vertalingen werden gepubliceerd. De autobiografie, *Histoire de ma vie* (1854), die ze op 50-jarige leeftijd publiceerde, is één van de belangrijke voorbeelden van het genre, en heeft als model gefungeerd voor vrouwen uit heel Europa, die ook

15 Cf. Nicole Mozet, *George Sand: écrivain de romans* (Saint-Cyr-sur-Loire: C. Pirot, 1997) en Béatrice Didier, *George Sand écrivain, 'Un grand fleuve d'Amérique'* (Paris: Presses Universitaires de France, 1998).

16 Naomi Schor, *George Sand and Idealism* (New York: Columbia University Press, 1993); Margaret Cohen, *The sentimental education of the novel* (Princeton (N.J.): Princeton University press, 1999); Margaret H. McFadden, *Golden cables of sympathy. The transatlantic sources of nineteenth-century feminism* (Lexington: University Press of Kentucky, 1999).

17 Zie mijn artikel 'Sociability and mentoring by correspondence: George Sand and contemporary female writers', in Hilary Brown en Gillian Dow (eds.), *Readers, Writers, Salonnières* (verschijnt binnenkort).

18 Zie de teksten gepresenteerd in Michelle Perrot (éd.), *George Sand. Politique et polémiques (1843-1850)* (Paris: Imprimerie Nationale) (Collection 'Acteurs de l'Histoire') 1997.

hun levensverhaal gingen schrijven en eventueel publiceren.¹⁹ Haar fictionele werk omvat verhalen en toneelstukken²⁰ – waarbij Sand dikwijls zelf toezag op de wijze van uitvoeren –, maar het is niet ten onrechte dat Nicole Mozet haar in de eerste plaats heeft neergezet als ‘George Sand, écrivain de romans’.²¹

En zo zag Conrad Busken Huet – al voordat hij zich in 1876 in Parijs vestigde, haar ook: als de auteur van

Indiana [1832] het verhaal der martelingen van een vrouwehart in de banden van een ongelukkig huwelijk. *Lélia* [1833] spiegel van hetgeen omgaat in de ziel eener vrouw die het geloof harer kindsheid verloren, en nog geen ander steunpunt in de plaats gevonden heeft. *Jacques* [1834], wanhopige poging tot rehabilitatie der echtbreuk. *Leone Leoni* [1853] taferel der laaheden waartoe de liefde eene vrouw vervoeren kan. *Mauprat* [1837] of de zegepraal der vrouw over de woestheid der wanbeschaving. *André* [1835] of het onvermogen zelfs van de tederste vrouweliefde tegenover sommige gebreken in den man. *Simon* [1836], waar men de vrouw van het ancien régime voor den derden, *Le Compagnon du tour de France* [1841], waar men haar voor den opkomenden vierden stand zwichten en profetes der toekomst worden ziet. Tusschen dit alles door, de *Lettres d'un voyageur* [1837] waarin de auteur regtstreeks het woord neemt. Als kroon op dit alles *Consuelo* [1842], het beeld der vrouw wier godsdienst de kunst is, en voor wie in de hoogere eenheid van deze zich al de wanklanken van het leven hebben opgelost.²²

In dit artikel wil ik eerst – op basis van (o.a.) de bovengenoemde publicaties (cf. n. 4) – een indruk geven van de grote impact die het werk van George Sand op tijdgenoten in heel Europa en in Amerika heeft gehad. Voor de vergelijking met het – schijnbaar – beperktere succes in Nederland bekijk ik daarna de informatie die afkomstig is uit diverse soorten bronnen, corresponderend met de diverse receptiekanalen. Al doende ga ik ook in op de ontwikkeling die het onderzoek de laatste decennia heeft doorgemaakt, en die direct gerelateerd zijn aan de bovengenoemde groeiende belangstelling voor haar werk.

De internationale George-Sand-receptie

Zoals gezegd wordt de aanwezigheid en mogelijke invloed van een auteur in het buitenland vaak in de eerste plaats afgemeten aan het aantal vertalingen van

19 Zie bijvoorbeeld Kerstin Wiedemann, *Zwischen Irritation und Faszination. George Sand und ihre Deutsche Leserschaft im 19. Jahrhundert*. (Tübingen: Gunter Narr, 2003) 337-358, en Suzan van Dijk, ‘Lectrices néerlandaises d’*Histoire de ma vie*: une femme de pasteur dévouée à ses enfants, une reine mal-mariée, une future socialiste’, in: S. Bernard-Griffiths en J.-L. Diaz (éds.), *Lire Histoire de ma vie de George Sand* (Clermont-Ferrand: Presses universitaires Blaise Pascal, 2006) 203-221.

20 Deels bewerkingen, door haarzelf, van haar romans, zoals: *Mauprat* (roman 1837; toneel 1853), *François le Champi* (1847; 1849), *Les Beaux Messieurs de Bois-Doré* (1857; 1862), *Le Marquis de Villemér* (1860; 1864), *Mademoiselle La Quintinie* (1863; 1872).

21 Mozet, *George Sand*; Didier, *George Sand écrivain*.

22 Conrad Busken Huet, ‘Mevrouw de Staël’, *Algemeen Dagblad van Ned. Indië* (1875); herdrukt in *Literarische Fantasiën en Kritieken* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, s.d. [1883]) dl. XX, 55.

zijn of haar werk. Wat George Sand betreft is daar inderdaad, wat de negentiende eeuw betreft, vrij uitgebreid onderzoek naar verricht voor een aantal landen in Europa en Noord- en Zuid-Amerika. Ik zal de resultaten daarvan zeer globaal samenvatten, en vervolgens vergelijken met wat het onderzoek naar andere typen receptiegegevens heeft opgeleverd.

Vertalingen

Een langlopende (en nog zeker niet afgesloten) internationale inventarisatie laat zien dat George Sand een veel vertaald auteur was.²³ Gezien het genoemde eindimensionale beeld dat men tot voor kort ook in Frankrijk van Sand had, was (en is) dit een belangrijk gegeven. De werken waarnaar de meeste buitenlandse aandacht leek uit te gaan zijn enkele van de door Huet hierboven als belangrijk genoemde: *Indiana*, de eerste roman die zij alleen publiceerde,²⁴ *Consuelo*, dat te beschouwen is als haar hoofdwerk, en het vervolg erop, *La Comtesse de Rudolstadt* (1844), alsmede de drie – opvallend genoeg *niet* door Busken Huet genoemde – romans die samen vaak betiteld worden als ‘plat-telandsromans’, geschreven kort voor het revolutiejaar 1848 en om voorzichtigheidsredenen enigszins verhullend geschreven:²⁵ *La Mare au diable* (1846), *François le Champi* (1847) en *La petite Fadette* (1848).²⁶

Vande aantallen vertalingen en van de snelheid waarmee de vertalers en vertaalsters aan het werk gingen, heeft Françoise Genevray in 2003 op basis van de toen voorhanden publicaties een vergelijkende analyse gemaakt.²⁷ Zij behandelt daar de jaren 1833-1850, d.w.z. de periode tot en met de revolutie van 1848, waarbij

23 De database *WomenWriters* (www.databaseswomenwriters.nl), het online instrument dat, binnen de projecten genoemd in noot 3, gebruikt wordt voor de inventarisatie van gegevens over de internationale receptie van het werk van vrouwelijke auteurs, bevatte medio 2009 informatie over het bestaan van 499 vertalingen in 20 landen. Vergelijkingen moeten worden gemaakt met aantallen vertalingen van andere extreem succesvolle auteurs (Alexandre Dumas, Charles Dickens, August Lafontaine bijvoorbeeld); daarvoor is hier nu geen plaats. Van de 20 landen zijn voor slechts *drie* de gegevens in principe ‘compleet’ ingevoerd: Duitsland (160 vertalingen – van de romans – tussen 1834 en 1909, op basis van Kerstin Wiedemann, *Zwischen Irritation und Faszination* 523-561); Denemarken (33 vertalingen – van de romans –, 1837-1878, op basis van Erland Munch-Petersen, *Bibliografi over oversaettelser til dansk, 1800-1900 af prosafiktion fra de germanske og romanske sprog* (Copenhagen: Royal Library, 1976) en Nederland (24 vertalingen, 1836-1887).

24 Haar allereerste werk (*Rose et Blanche*, 1831) publiceerde zij samen met Jules Sandeau onder het gezamenlijke pseudoniem J. Sand.

25 Dit blijkt in het voorwoord van *La petite Fadette*, dat in dialoogvorm de situatie van de kunstenaar in revolutionaire tijden behandelt, en ingaat op de behoefte ‘qu’ont éprouvé de tout temps les esprits fortement frappés des malheurs publics, à se rejeter dans les rêves de la pastorale [...]’ (gereproduceerd in: Anna Szabo, *Préfaces de George Sand* (Debrecen: Lajos Kossuth Universiteit, 1997) dl. I, 154). Zie ook n. 14.

26 Voor cijfers zie Appendix I.

27 Françoise Genevray, ‘Les réceptions étrangères de George Sand. Bilan provisoire et questions’, in: Van Dijk/Wiedemann, *George Sand. La réception hors de France*, 19-33 (‘Traductions – Bilans chiffrés’). Genevray baseerde zich op een eerder verschenen lijst (Judith Castricum, Corrie Kruikemeier, Suzan van Dijk, ‘George Sand en traduction’, in: Van Dijk, *George Sand lue à l’étranger*, 143-149), die zij verder heeft aangevuld. Deze gegevens, zeker nog incompleet, zijn ook weer opgenomen en gecompleteerd in de (in n. 23 genoemde) database *WomenWriters* (www.databaseswomenwriters.nl). Zie ook Appendix II.

George Sand betrokken was geweest. Op basis van de beschikbare²⁸ gegevens laat ze zien hoe er door de jaren heen golfbewegingen zijn te onderscheiden, met als voorlopige ‘topjaren’ 1838 (19 vertalingen verschenen), 1844 (32) en 1847 (36).

Het begin van de periode was ‘timide’ geweest, met vooral vertalingen in de Duitse landen – dikwijls verschillende versies van eenzelfde werk, maar ook al, in Stuttgart, zes delen *Ausgewählte Schriften*. Daarnaast vertalingen naar het Russisch, Italiaans en Spaans. In 1837 vertaalt in Spanje één en dezelfde vertaler vijf van haar romans; 1838 wordt een topjaar mede dankzij zeven nieuwe uitgaven in het Spaans. Daarna lijkt de vertaalactiviteit even in te zakken: de nieuwsgierigheid is wellicht voorlopig voldoende bevredigd? Vernieuwingen die Sand doorvoerde – zoals bijvoorbeeld de rol die ze toebedeelde aan personen van ‘lagere’ afkomst – zijn misschien te schokkend geweest voor het publiek dat veel waardering had gehad voor de eerste romans. Daar speelde passie een belangrijke rol, en de mogelijkheid voor vrouwen om daaraan toe te geven. Sands beroemdste en moeilijkst te duiden roman, *Lélia*, werd in 1840 op de Katholieke Index geplaatst,²⁹ wat ongetwijfeld ook op vertaalinitiatieven invloed zal hebben uitgeoefend (maar in welke zin?). Na 1842 nemen de vertalingen weer in aantal toe: naar het Hongaars om te beginnen, terwijl de Hongaren natuurlijk ook door de Duitstalige publicaties bediend waren. In Duitsland zelf verschijnt een collectie *Sämtliche Werke* (in 85 delen) bij Wigand in Leipzig.

Het hoge saldo voor 1844 wordt weer bereikt mede door Spaanse vertalingen – niet van recent werk maar van oudere verhalen. Deze kunnen gedeeltelijk bestemd zijn geweest voor Zuid-Amerika, hoewel met het oog op die markt ook in Parijs Spaanse vertalingen werden geproduceerd.³⁰ Engelse en Amerikaanse versies beginnen in de jaren ’40 op de markt te komen, en in Griekenland vertaalt men *Lélia*. In Denemarken zijn ook vertalers actief. De hoge score van het jaar 1847 was te danken aan diverse series, gepubliceerd zowel in Leipzig als in Londen, in de Verenigde Staten en in Roemenië. De politieke omwentelingen van 1848 zorgen vervolgens voor een achteruitgang, althans in Europa, en zeker in Spanje waar de grondwetswijziging van 1845 al een ander politiek klimaat had ingeluid. De achteruitgang is dus niet slechts tijdelijk.³¹ Wat de vertalingen betreft – waarvoor in de meeste gevallen nog moet worden geverifieerd of het geen adaptaties zijn –, lijkt het dus duidelijk dat het hoogtepunt van Sands internationale roem gesitueerd moet worden in de tweede helft van de jaren ’40.³²

28 D.w.z.: in 2003. Sindsdien zijn er dus gegevens toegevoegd aan de database – vooral voor Duitsland dankzij Wiedemann 2003, maar (zie n. 23) van completeiteit is nog geen sprake.

29 En vervolgens, bij decreten uit 1841, 1842 en 1863 al haar romans (‘Omnes fabulae amatoriae’; zie Jesús Martínez de Bujanda, *Index librorum prohibitorum 1600-1966* (Sherbrooke etc.: Centre d’Etudes de la Renaissance etc., 2002) 801-802.

30 Zie Annette Paatz, ‘Un escritor ilustre entre todos y de quien nada hay ya que decir?’ – Zur Rezeption von George Sand in Lateinamerika im 19. Jahrhundert’, in: Seybert/Schlientz, *George Sand – jenseits des Identischen/au-delà de l’identique* 458.

31 Dit is ook op te maken uit de op dit moment in de database *WomenWriters* aanwezige gegevens. Zoals gezegd (n. 23) betreft het hier voorlopige cijfers. Zie niettemin Appendix II.

32 Dit geldt vooral voor de romans: over vertalingen van haar toneel is minder informatie beschikbaar.

Franstalige edities

Dat vertaling echter niet de enige vorm hoeft te zijn van 'import', is aan de Franstalige literatuur wel heel duidelijk te illustreren. Zo werden Sands teksten in heel Europa ook in de originele versie aangeboden: als feuilleton in de over heel Europa gelezen *Revue des Deux Mondes*, in de Franse edities in boekvorm, in Belgische 'éditions pirates' of in Franstalige edities die in het buitenland, veelal voor gebruik in het onderwijs, werden gedrukt. In Duitsland betreft dit vele tientallen uitgaven. Genevray veronderstelt dat de vertrouwdeheid met het Frans ook een verklaring kan leveren voor het relatief late begin van de vertalingen in Engeland (1842). Dat dit wellicht niet opgaat, bewijst de vertaalgeschiedenis in Italië: ook daar wordt het Frans alom beheerst, terwijl er toch vanaf 1833 Sand-vertalingen werden gepubliceerd.³³

De periodieke pers

De aan- of afwezigheid van de teksten van een buitenlandse auteur in een bepaald land roept dus vragen op. Deels kunnen deze beantwoord worden door vergelijkingen tussen origineel en vertaling, waarbij in het geval van George Sand ook het door haar zelf meegeleverde metadiscours, het voorwoord (al of niet mee vertaald), moet worden betrokken. Maar het is vooral nodig om vertalingen en Franstalige edities te plaatsen in de context van de internationale culturele betrekkingen in de betreffende periode. Zelfs als men in het onderzoek de vertalingen centraal stelt, dan is het toch duidelijk dat zij op zichzelf niet genoeg materiaal opleveren om de plaats van een auteur in een buitenlands polysysteem,³⁴ en zijn of haar belang voor dat polysysteem, te beschrijven. De periodieke pers heeft hier een belangrijke rol, zij het dat zij het beeld niet zozeer completeert, als wel compliceert: de commentaren lijken soms *strijdig* met de door vertalers (en/of uitgevers) gemaakte keuzes. In Engeland, waar vertalingen pas in 1842 begonnen te verschijnen, sprak de literaire pers zich bijvoorbeeld in de jaren '30 al volop in positieve zin uit: waarom voelden vertalers zich niet uitgenodigd om aan het werk te gaan, zoals in Italië het geval was? Sands latere 'plattelandsromans' zijn in Italië wel positief besproken door de critici, maar werden niét vertaald: kan het zijn dat er nog vertalingen gevonden gaan worden? Daarentegen vormden de Spaanse critici een front tegen Sand, zonder dat ze vertalingen hebben kunnen tegenhouden.

De relatie tussen de beide bemiddelende instanties – de pers en de vertalingen – is overigens lang niet altijd conflictueus. In Rusland trad er in de jaren '40 censuur op, en was gedurende enige tijd het vertalen van de grote romans, *Consuelo* en *Le Compagnon du Tour de France* verboden. In samenhang met dat verbod werden minder omvangrijke werken, zoals *Melchior* (1832) en *André*, juist wel in het Russisch overgezet; tegelijkertijd – zo laat Genevray zien³⁵ –

33 Annarosa Poli, *George Sand vue par les Italiens, essai de bibliographie critique* (Florence/Parijs: Sansoni/Didier, 1965) 48-49.

34 Om de door Itamar Even-Zohar gemunte term te gebruiken.

35 Genevray, 'Les réceptions étrangères', 36.

maakten in de pers journalisten regelmatig toespelingen op de grote romans, en deden ze de lezers suggesties aan de hand om op andere wijze bij deze teksten te geraken: door op zoek te gaan naar de originele Franse of wellicht een Duitse versie.³⁶ Enthousiasme van de journalisten, censuur en omzeiling van die censuur konden dus co-existeren. Bovendien zullen journalisten, andere bemiddelaars en ook modale lezers dikwijls hebben gereageerd op publicaties afkomstig uit andere ontvangende landen. Zo is er bijvoorbeeld invloed aanwijsbaar van Engelse tijdschriften in Polen, en van Duitse in Hongarije. In ieder geval leidde dit ook tot grootschalige aanwezigheid van George Sand in bibliotheken, zoals voor Duitsland bijvoorbeeld is aangetoond door Norbert Bachleitner.³⁷

Beïnvloeding en reputatie

Genevray vermeldt dat George Sand in veel van de genoemde landen voorwerp werd van heftige debatten, waarbij ook belangrijke auteurs van zich lieten horen en positie kozen. Sommigen van hen verklaarden expliciet zich schatplichtig te voelen aan George Sand: in Rusland bijvoorbeeld Dostoievski, in de Verenigde Staten Henry James. Veel van die schrijvers probeerden ook met haar in contact te komen, en bezochten haar in haar buiten te Nohant: Toergenjew, Heinrich Heine, en ook mindere goden, die overigens niet altijd met veel enthousiasme werden ontvangen, zoals de correspondentie dikwijls overduidelijk aantoonde. Maar ondertussen hebben dergelijke ‘bekenentissen’ de status van George Sand in het betreffende land veel goed gedaan – zeker als ze afkomstig waren van mannelijke auteurs.

Gender-aspecten

De terughoudendheid van George Sand wat het ontvangen van collega’s betrof gold mannen zowel als vrouwen. Maar aangezien veel van de debatten rond haar persoon en werk verband hielden met haar vrouw-zijn, haar schrijfster-schap en haar daarmee al of niet samenhangende en in de romans geventileerde ideeën, is er reden genoeg om de ‘vrouwelijke’ receptie per land ook apart te bekijken. Voor Engeland beschreef Elaine Showalter al vrij lang geleden hoe Sand ‘became the counter-culture heroine of many feminine writers’.³⁸ Ook elders beriepen vrouwelijke auteurs zich vaak op Sand en namen ze haar als voorbeeld: in Spanje deed Gertrudis Gomez de Avellaneda dat; in Noorwegen Camilla Collett; in Roemenië Maria Rosetti; in de Verenigde Staten Margaret Fuller; in het toenmalige Bohemen Sofie Podlipska, die tevens *Consuelo* vertaalde. Linken tussen schrijfsters in de meeste landen van Europa en George Sand werden ook dikwijls gelegd door critici en journalisten in de vorm van vergelijkingen of uitspraken over veronderstelde invloed. Zoals in de ze-

36 Of dit gelukt is, is niet duidelijk: het boekenbezit is nog niet op dit punt bekeken.

37 Norbert Bachleitner, *Der englische und französische Sozialroman des 19. Jahrhunderts und seine Rezeption in Deutschland* (Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1993).

38 Elaine Showalter, *A literature of their own: British women novelists from Bronte to Lessing* [1977] (London: Virago, 1979) 102.

ventiende en achttiende eeuw schrijfsters vaak werden betiteld als de Engelse (Aphra Behn), Duitse (Anna Louisa Karsch) of Friese (Titia Brongersma) Sapho, zo vindt men in de negentiende eeuw tal van buitenlandse ‘George Sands’.³⁹

Een aantal van hen voelde zich geroepen om zelf ook als bemiddelaarster op te treden. Dit was met name op extreme wijze het geval in Duitsland. Dankzij het grondige onderzoek van de Duitse Sand-receptie door Kerstin Wiedemann is duidelijk dat schrijfsters als Fanny Lewald, Louise Otto, Therese von Bacheracht en Louise Aston zeer, en op zeer verschillende wijze, door Sand beïnvloed zijn, en in haar geest doorwerkten. Een uitzondering vormt de bekende dichteres Annette von Droste-Hülshoff.⁴⁰ Van de tegenstellingen zoals die tussen haar en de Sand-navolgers geeft de titel van Wiedemann’s boek – *Zwischen Irritation und Faszination* – al onmiddellijk een indruk. Ze bleven overigens niet beperkt tot de vrouwelijke lezers, maar stonden wel in direct verband met gangbare vs. afwijkende of vernieuwende vrouwbeelden.

Het is, kortom, duidelijk dat Sands werk in de negentiende eeuw in heel Europa en in (Noord- en Zuid-)Amerika bekend was en een grote verspreiding heeft gekend, met name ook bij het vrouwelijke publiek. We moeten er rekening mee houden dat ‘bekend’ niet zonder meer synoniem was met ‘geliefd’, en dat de vrouwelijke lezers niet allen feministen waren: sommigen van hen – Griekse journalistes bijvoorbeeld – stelden er prijs op George Sand na haar dood in eerste instantie voor te stellen als een goede moeder.⁴¹

Nederland: de verschillende receptiekanalen

Met dit zeer globaal gepresenteerde overzicht van de internationale beroemdheid van George Sand vergelijk ik nu, in meer detail, de receptie van haar werk in *Nederland*. In het bovengenoemde (n. 27) artikel noemde Françoise Genevray deze receptie ‘atypisch’ (30). Ten opzichte van andere landen zijn er inderdaad opvallende verschillen. Dit geldt met name de eerste dertig jaar van Sands schrijfsterschap en de romans uit die periode, zo werd al in 1875 geconstateerd door Conrad Busken Huet, de criticus die graag over de landsgrenzen keek en Sands werk kende en bewonderde. In een artikel over Germaine de Staël, waar hij ook de hierboven geciteerde karakterisering van enkele vroege Sand-romans gaf, stelt hij vast:

Deze boeken van mevrouw Sand zijn bij hun verschijnen, tusschen de jaren 1830 en 1845, in Nederland *slechts bij uitzondering op hunne regte waarde geschat*; en dit lag voor een deel aan de tijdsomstandigheden, voor een ander deel aan

39 Suzan van Dijk en Marianne Walle, ‘Les ‘George Sand’ étrangères : auto-appellation et possibilité de s’identifier. A partir du cas de Bozena Nemcova’, in: Van Dijk/Wiedemann, *George Sand. La réception hors de France*, 76-101.

40 Wiedemann, *Zwischen Irritation und Faszination*, 265-272.

41 Suzan van Dijk, Irini Rizaki en Gabrielle Martel Cothereau, ‘George Sand et les presses féministes étrangères à la fin du XIXe siècle: les cas de la Grèce et des Pays-Bas’, in: Van Dijk/Wiedemann, *George Sand. La réception hors de France*, 132-146.

de buitensporigheid der schrijfster zelve. Wij die nu leven, en zoo min door de eene als de andere oorzaak in het ontvangen van een zuiveren indruk belemmerd worden, kunnen gemakkelijk anders en juistere oordeelen. Voor ons is mevrouw Sand een bewonderenswaardig verschijnsel; eene penvoerster zonder wedergade niet alleen, maar een geest grooter dan eenige andere bekende vrouwegeest, dien het tweede vierdedeel der 19de eeuw heeft voortgebracht.⁴²

Dit ‘atypische’ gebrek aan waardering is zeker niet per se terug te voeren op de sekse van de auteur: in 1896 merkt Jan ten Brink bijvoorbeeld op dat ‘van de Fransche Romantiek [...] *niets* vertaald [werd], dan het zeer middelmatige: Eugène Sue, Paul Féval, Frédéric Soulié. Maar van Victor Hugo, Théophile Gautier, Honoré de Balzac en George Sand werd *niets* in onze taal overgebracht’.⁴³ Zoals hieronder zal blijken is zijn opmerking niet geheel juist, maar veel scheelde het niet. Met het tellen van de vertalingen is echter nog niet alles gezegd over de aan- of afwezigheid van George Sand in het Nederlandse culturele repertoire. De informatie afkomstig uit de verschillende Nederlandse bronnen zal ik iets gedetailleerder presenteren dan voor de andere landen mogelijk was. Daarbij houd ik dezelfde volgorde van receptiekanalen aan en ik begin dus weer bij de vertalingen.

Vertalingen

De lijst van Sand-vertalingen naar het Nederlands bevat 22 titels – duidelijk minder dan in een in principe vergelijkbaar land als Denemarken, waar er 33 bekend zijn.⁴⁴ Bovendien dateren de Nederlandse vertalingen, op één na, uitsluitend van na 1850, zodat het erop lijkt dat Sands internationale beroemdheid, die vooral in de jaren 1840 te situeren was, een rol heeft gespeeld om ‘Nederland’ over de streep te trekken en de vertalers tot vertalen aan te zetten.

Eigenlijk is dit aantal van 22 nog enigszins overdreven t.o.v. de cijfers uit andere landen: er zijn bijvoorbeeld negen vertalingen bij toneelstukken.⁴⁵ Deze toneelvertalingen – alle van 1850 of later, en die over het algemeen niet in de boekwinkels te koop waren, maar gemaakt werden voor het gebruik door acteurs – zijn meestal niet meegenomen in de andere inventarisaties. Anderzijds hebben de opvoeringen van deze stukken natuurlijk ook bijgedragen tot de bekendheid van George Sand, en werden zij in de pers becommentarieerd.

42 Busken Huet, ‘Mevrouw de Staël’, 55-56 (cursivering van mij, SvD).

43 Jan ten Brink, *Anti-revolutionaire vertoogen: souvenirs uit het tijdvak der Nederlandsche, Engelsche en Fransche romantiek* (Utrecht: Koezijnze, 1896) 186-7 (cursivering van mij, SvD).

44 Dit zou natuurlijk te maken kunnen hebben met grotere vertrouwdheid met het Frans in Nederland dan in Denemarken. Zie ook Ton van Kalmthout, ‘Vruchten van een vreemde stam. Over de negentiende-eeuwse receptie van buitenlandse literatuur in Nederland’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124 (2008), 35. Zie voorts Appendix II.

45 Op basis van aankondigingen, recensies, exemplaren en programma’s in het Theater Instituut Nederland (TIN) te Amsterdam. Het gaat om: *François le Champi* (1849, vert. 1850), *Claudie* (1851, vert. 1852), *Mauprat* (1853, vert. 1854), *La petite Fadette* (in feite een vertaling van de bewerking door de Duitse Charlotte Birch-Pfeiffer, *Die Grille*, uit 1857, vert. 1864), *Le Mariage de Victorine* (1851, vert. 1868), *Les Beaux Messieurs de Bois-Doré* (1862, vert. 1870), *L’Autre* (1870, vert. 1875), *Le Marquis de Villemer* (1864, vert. 1877 en een andere [?] in 1880). Vergelijking met de receptie van Sands toneel in andere landen is vooralsnog dus moeilijk.

Afb. 1 Aankondiging van een uitvoering van *Claudie* in Amsterdam. Collectie Theater Instituut Nederland, Amsterdam.

N°. 516. TOONEELGIDS. *no-2-1882.*

Verschaft bij elke Voorstelling
in de beide Theaters
VAN LIER

Advertentien
w-ordeu hierin geplaatst.
Informatiën aan het Bureau
Amstelstraat 21.

Grand Théâtre, A. VAN LIER, Amstelstraat.

KONINKLIJKE VEREENIGING: Hot Nederlandsch Tooneel

Heden Avond ten Acht ure.

CLAUDIE.

Drama in 3 Bedryven uit het Fransch van: GEORGE SAND, door A. H.
Waarin Mej. JOS. DE GROOT, Hofcantatrice van Z. M. den Koning,
als gast zal optreden.

PERSONEN.

Vader Remy, 80 jaar oud Claudie, sijn kleindochter Rosa, rijke boerin, eigenaresse van de pachthoeve der Bossous Fauveau, pachter van Rosa Vrouw Fauveau, sijn vrouw Sylvain, hun zoon Deuis Houdiat Een doedelakspeler	de Hr. L. Bouwmeester Mej. Jos. de Groot. > Chr. Poolman. de Hr. Spoor. Mw. Stoetz. de Hr. de Jong. > v Schoonhoven > Meijer

Het stuk speelt op de pachthoeve der Bossous.

VOORAFGEGAAN DOOR:

DE LEUWERIK.

Uit het Fransch van EDM. GONDINET en ALBERT WOLFF, door HOLLANDIA.

PERSONEN.

Barones de Lormel Jeanne de Lormel André de Lormel St. Hicard Fanny	Mw. Kleine-Gartman. Mej. Chr. Poolman de Hr. Teursinlaire. > Morin. Mej. Lerjé.

Prijzen der Plaatsen:

Stalles en Balcon f 2. — Loge f 1.50. — Parterre f 1. — Galerij-Loge 60 Cts.
Galerij 40 Cts.

Plaatsen sijn dagelijks te bespreken van 10 tot 4 ure.

Theater-Drukkerij, Erven T. A. D. Vasscher, N^o. A 254.

In sommige gevallen veroorzaakten zij enige ophef, hetzij in verband met de acteurs hetzij vanwege het onderwerp – zoals bijvoorbeeld het ongehuwd moederschap in *Claudie* (1851).⁴⁶ Ook zijn er zes titels die corresponderen met korte verhalen, oorspronkelijk in feuilletonvorm in de Franse pers verschenen en daarna ondergebracht in een bundel; deels vond de publicatie in het Nederlands ook plaats in de pers,⁴⁷ zodat er weinig tot geen reactie op kwam in (andere) tijdschriften. Ook deze vertalingen zijn in inventarisaties elders niet altijd opgenomen.

46 Gabrielle Martel Cothureau en Suzan van Dijk ‘George Sand and Dutch theatre censorship’, in: Suzan van Dijk, Petra Broomans, Janet F. van der Meulen en Pim van Oostrum (eds.), *I have heard about you. Foreign women’s writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf* (Hilversum: Verloren, 2004) 275-280.

47 *Mattéa* (1835 in *Nouvelles*, vert. 1836), *Le nuage rose* en *La Reine Coax* (1872 in *Contes d’une grand-mère*, vert. 1873), *Lavinia* (1835 in *Nouvelles*, vert. 1876), de tweede van de *Lettres d’un voyageur* (1834, vert. 1876), *La Fée qui court* (1859 in *Légendes rustiques*, vert. 1877). Zie ook S. van Dijk, ‘De vrijmoedige omgang met George Sand. Een vertaalgeschiedenis’, *Filter* 5 (1998), 8-17.

Van de zeven resterende titels betreffen er vier de bovengenoemde, min of meer ‘gevaarlose’ ‘plattelandsromans’: *La petite Fadette* (1848, vert. 1851),⁴⁸ *François le Champi* (1847, twee vert.: 1870⁴⁹ en 1874) en *La Mare au diable* (1846, vert. 1874). Daarnaast is er een pamflet getiteld *Garibaldi* (1859, vert. 1860). Tenslotte blijven er *twee* romans over (van de vele tientallen), die beide kort na elkaar in het Nederlands werden vertaald, terwijl ze – hoewel om verschillende redenen interessant – in andere landen juist *weinig* zijn gereciperd: *Mademoiselle La Quintinie* (1863, vert. 1864) en *La confession d’une jeune fille* (1864, vert. 1866). De laatstgenoemde is vertaald door Johanna Badon-Ghijben, nazaat van een achttiende-eeuwse vrouwelijke dichter,⁵⁰ en zelf vooral vertaalster uit het Engels. Zij zal aangetrokken geweest zijn door de hoofdpersoon van de roman: een vrouw die haar brood verdient als vertaalster.⁵¹

Mademoiselle La Quintinie is een heel ander geval. Dit is de meest ‘provoocerende’ van Sands romans,⁵² en bovendien opvallend getrouw vertaald – wederom door een vrouw: M. Brinkgreve. Hier wordt de houding van de katholieke geestelijkheid aan de kaak gesteld, reden – naar alle waarschijnlijkheid – waarom de roman elders juist vrij weinig werd vertaald,⁵³ het gegeven zal beschouwd zijn als te explosief. Voor een Nederlandse protestante groepering, de Evangelische Maatschappij, kwam deze onderwerpskeuze echter prima uit: men nam snel maatregelen om de roman naar het Nederlands over te zetten, en onder het katholieke volksdeel te colporteren. De vertaling leidde tot enige opschudding en zorgde zodoende voor grotere zichtbaarheid van George Sand in de documenten die ons nu ter beschikking staan.⁵⁴

Sommige van de hierboven genoemde Nederlandse vertalingen zijn teruggevonden ná de verschijning van de publicaties waarop Françoise Genevray zich baseerde, maar uiteindelijk wordt het door haar geschetste beeld van een ‘a-typische’ receptie vooral versterkt. Het meest opvallend is dat er in totaal slechts vier vertalingen in boekvorm verschenen, en dat de vertalingen *zo laat* werden gepubliceerd, ruim na de periode waarin de meeste Sand-vertalingen in andere landen waren verschenen, terwijl geen van de vroegste emancipatori-

48 Zonder het hierboven geciteerde voorwoord van de auteur (n. 25).

49 Of eerder: de Gebroeders Van der Hoek hebben een exemplaar van een Nederlandse vertaling aangekocht voor hun Leidse leesbibliotheek in het jaar 1870 – volgens de berekening die Bernt Luger heeft gemaakt op grond van de nummering van de catalogus. Zie ook Luger, ‘Een negentiende-eeuwse leesbibliotheek’, in zijn *Wie las wat in de negentiende eeuw?*, 21–32.

50 Klara Ghijben (1708–1747), gehuwd met Johannes Badon.

51 Voorzover nu bekend bestaan er alleen drie Duitstalige versies van, uit 1865, 1894 en 1909; de laatste is ook afkomstig van een vrouw: Albine Leonhard.

52 Zij was zich daar ook van bewust; zie S. van Dijk, ‘L’écriture de/dans *Mademoiselle La Quintinie*’, in: F. van Rossum-Guyon (éd.), *George Sand: une oeuvre multiforme – Recherches nouvelles 2* (C.R.I.N. 24) (Amsterdam 1991) 43–55.

53 In Italië – maar *niet* in Rome – raakte men wel geïnteresseerd: van de daar door Guido Levi in 1864, in Bologna, gepubliceerde vertaling verscheen na twee jaar zelfs een tweede druk. Maar in Duitsland, waar er wel sprake van is geweest het werk te vertalen, is uiteindelijk in 1863 alleen een Franstalige editie gepubliceerd.

54 J. Stoeltinga en S. van Dijk, ‘*Mademoiselle La Quintinie* aux Pays-Bas, une polémique religieuse’, in: F. van Rossum-Guyon (éd.), *George Sand, Recherches nouvelles* (C.R.I.N. 6–7) (Groningen 1983) 221–242.

sche romans (*Indiana*, *Valentine* (1832), *Lélia*), of van bovengenoemde ‘grote’ romans vertaald zijn.⁵⁵ Dit alles krijgt nog extra reliëf als we in aanmerking nemen dat voor vijf andere titels pogingen zijn ondernomen om ze vertaald, en in boekvorm gepubliceerd te krijgen, dat hun verschijning zelfs is aangekondigd (meestal in het *Nieuwsblad van den Boekhandel*), maar dat ze uiteindelijk niet zijn verschenen.⁵⁶

Verder moet er natuurlijk rekening mee worden gehouden dat vertalers – net zoals dat volgens Genevray bijvoorbeeld in Rusland gebeurde – ingrepen in de tekst. Voor de meeste van de genoemde vertalingen heeft nog maar beperkte tekstvergelijking plaatsgevonden. Aanpassingen zijn in ieder geval aangetroffen⁵⁷ in de vertaling die in 1851 in het *Leeskabinet* verscheen van *La petite Fardette*. Ook voor het toneel zullen vertalers (en regisseurs) hebben ingegrepen. De vertaalster, J.M. Anne, van *Le Marquis de Villemer* licht een en ander in een voorwoord toe: ‘het ‘overspelig element’ [...] kon, ja moest, bij een opvoering hier te lande er uit gemist worden’.⁵⁸

En tenslotte zijn twee teksten dermate ingrijpend behandeld dat niet zonder meer van vertaling gesproken kan worden. *Le Compagnon du Tour de France* wordt weliswaar onder de originele Franse titel gepresenteerd, maar het werk is in de Nederlandse versie ingekort, en ontdaan van de helft van de oorspronkelijke plot. Deze zette twee aristocratische jonge vrouwen en hun verschillende houding tegenover een man van geringere afkomst naast elkaar: één van deze twee koppels is uit de vertaling weggeschreven,⁵⁹ door Helene Mercier, feministe en socialiste, die de tekst in 1887 in feite inzette voor haar eigen doelen. Tien jaar eerder had Conrad Busken Huet een aantal fragmenten uit *Histoire de ma vie* vertaald – om een portret van de schrijfster te presenteren. Onder de titel *George Sand* publiceerde hij dit boekje, mede als een eerbetoon aan de kort ervoor overleden auteur.

Franstalige edities en boekenbezit

De belangrijkste en meest representatieve werken van George Sand waren dus niet in een Nederlandse versie beschikbaar, of in een enkel geval in zeer incomplete vorm. Daarentegen is bekend dat een groot deel van het Nederlandse pu-

55 Afgezien van het feit dat Busken Huet voor zijn *George Sand* (1877) niet alleen passages had overgenomen en vertaald uit Sands *Histoire de ma vie*, maar ook uit haar *Consuelo*.

56 Het gaat om: *André* (1835, vert. aangekondigd 1838), *Les maîtres mosaïstes* (1837, vert. aangekondigd 1885, cf. Lisa Kuitert, *De waarde van woorden. Over schrijverschap* (Amsterdam: Vossiuspers, 2002) 5), *Malgrétout* (1870), *Nanon* (1872), *Le Château de Pictordu* (1873). Voor andere landen is slechts incidenteel gebleken, maar niet systematisch onderzocht of er ook vertalingen zijn aangekondigd en vervolgens niet verschenen. Ook zouden er op dit punt vergelijkingen met andere auteurs moeten worden gemaakt.

57 Door Corrie Kruikemeier, die aan dit onderzoek heeft meegewerkt.

58 Zie Lara ten Broeke, *‘Le Marquis de Villemer’ et ‘De Marquies de Villemer’* (Amsterdam, UvA, werkstuk Vakgroep Frans, 1996). Curieus is dat dit ‘element’ in feite niet is verwijderd uit de tekst.

59 Zie Janine Otto, *Tour de France wordt Tour des Pays-Bas? Een vergelijking tussen Le Compagnon du Tour de France van George Sand en de Nederlandse bewerking door Helene Mercier* (doctoraalscriptie UvA, 1996).

blik een redelijke vertrouwdheid had met de Franse taal,⁶⁰ zodat ook hier – net als in Duitsland, Italië en elders – Franstalige versies werden aangeboden van Sands werk. De schokkend geachte vroege, en niet vertaalde, romans *Indiana*, *Valentine* en *Lélia* zijn bijvoorbeeld onmiddellijk door Vervloet in Den Haag wél in het Frans op de markt gebracht.⁶¹ Ook andere boekhandels boden haar werk in het Frans – en soms in het Duits – te koop aan: Doorman in Den Haag (jaren '40), Broese in Breda (id.), Kooijman in Maastricht (jaren '40-'50) en de Gebroeders Belinfante te Den Haag (jaren '60), zoals valt op te maken uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, waar soms ook speciale aanbiedingen worden gedaan met het oog op leesgezelschappen.

De vraag of deze Franse teksten – in welke edities dan ook – het publiek ook inderdaad bereikten, kan eveneens positief worden beantwoord. Uitspraken zoals gedaan in de *Bredasche Courant*⁶² en het *Damesweekblad*⁶³ berusten ongetwijfeld op simpele observatie. Weliswaar zijn tot nu toe voornamelijk de gegevens betreffende de commerciële leesbibliotheek van de Gebroeders Van der Hoek te Leiden verwerkt, maar die zijn dan ook erg duidelijk: in de catalogi en vervolgcatalogi worden, naast de vier aanwezige vertalingen in boekvorm,⁶⁴ 37 Franstalige romans van George Sand vermeld. Daarvan waren er zeventien aangekocht vóór 1863, zoals blijkt uit de datering van Bernt Luger.⁶⁵ Aangezien het een commerciële bibliotheek betreft wijst dit op belangstelling voor George Sand⁶⁶ die al bestond vóór de polemiek rond *Mademoiselle La Quintinie* losbarstte. Veel van de vroegste romans, zoals *Indiana* en *Valentine*, zijn weliswaar afwezig, evenals *Le Compagnon du Tour de France*, maar het geruchtmakende *Lélia*, aangekocht in 1873, staat wél op de lijst. Dat is niet het geval in het Amsterdamse Leesmuseum voor Vrouwen, waar tien Franstalige Sandtitels waren aangekocht: de catalogus (uit 1886) toont een duidelijke voorkeur voor non-fictie: de *Lettres d'un Voyageur, Impressions et souvenirs* (1873),

60 Zie hiervoor de publicaties van Marie-Christine Kok Escalle, bijv.: 'Le français aux Pays-Bas dans la deuxième moitié du XIXe siècle', in: *Documents pour l'Histoire du Français langue étrangère ou seconde* n° 23 (1999) 84-107.

61 Zij zijn opgenomen in Vervloets catalogus van 1834.

62 'En toch wordt ook dit geschrift [*Le secrétaire intime*, 1834], met zoovele anderen, in ons vaderland rondgedragen; het komt in handen eener onbedorvene jeugd, die door het uiterlijk weggesleept, zich eene aangename tijdorkening meenende te verschaffen, weldra hare zedelijkheid ondermijnd ziet', *Bredasche Courant*, 19-7-1834.

63 't Was ons daarom – en Gode zij dank, dat wij schrijven kunnen, 't was ons eenige jaren geleden – een doorn in 't oog, wanneer wij op de toilettafel of in 't boudoir onzer jonkvrouwen de schriften van eenen Sue, Dumas, of madame Dudevant (George Sand) aantroffen', in Sylvius (C.E. van der Bilt Lamotte), 'Vier oorspronkelijke romancières', *Damesweekblad*, 2-2-1857, 245.

64 En een vertaling in het Duits van *La petite Fadette*.

65 Op basis van de nummering aangebracht in zijn exemplaar van de catalogus, thans in mijn bezit (SvD). Interessant is dat Luger er zelf van uit ging dat de Nederlandse Sand-receptie minimaal was (cf. Luger, 'Les écrivains étrangers aux Pays-Bas', 96: in eerste instantie had hij echter alleen de catalogus van het jaar 1859 bekeken en dáár vooral gezocht naar vertalingen. Nader onderzoek is verricht door Danielle Jansen in haar scriptie *L'oeuvre de George Sand dans les catalogues du cabinet de lecture Van der Hoek à Leyde de 1856 à 1898* (UvA 1998; begeleiding van de scriptie: Bernt Luger en S. van Dijk).

66 Ter vergelijking: deze catalogus bevat 21 titels van George Eliot, 36 van Emilie Flygare-Carlen, 40 van Margaret Oliphant, 44 van Florence Marryat, 46 van Dina Mulock, 80 van Mary Braddon, 86 van Louise Mühlbach.

Questions d'art et de littérature (1878) en vooral ook *Histoire de ma vie*. In diverse andere bibliotheken waren, volgens de catalogi, eveneens werken van Sand aanwezig, bijvoorbeeld in de Amsterdamse Leesinrichting van het Nut, waar de verzamelde toneelstukken, *André* en *Mejonkvrouw La Quintinie* geleend konden worden. Opvallend is de belangstelling in Arnhem. Daar bezat het Leesmuseum o.a. *Histoire de ma vie* en *Nanon* (1872), terwijl de Openbare leeszaal en bibliotheek zowaar *Lélia*, *Consuelo* en *Spiridion* (1838) aanboden, alsmede de *Oeuvres* in zes delen (1842-47). Men is geneigd om een verband te zien met het feit dat Johanna Badon-Ghijben, die de *Confession d'une jeune fille* vertaald had, in Arnhem woonde en bij de Arnhemse uitgever Van Egmond gepubliceerd had.

Qua privébibliotheken is alleen nog gekeken naar de collectie van Koningin Sophie, voor wie het sowieso meer voor de hand lag om George Sand in het Frans te lezen, en die inderdaad geen Nederlandse vertalingen bezat. De catalogus van haar boeken vermeldt 21 titels, waaronder vier van romans die verschenen voor of in 1839, het jaar van haar huwelijk met Willem III. Interessant is dat een aantal van de boeken uit haar bezit Belgische edities zijn, die dus in alleszins respectabele kringen terecht kwamen. Maar Sophie citeert in haar brieven ook uit boeken die zich niet in haar eigen collectie bevinden, met name ook omdat ze ze zal hebben gelezen in de feuilletonversie in de *Revue des Deux Mondes*, waarop zij geabonneerd was.

De periodieke pers

De aanwezigheid van exemplaren in een bibliotheek zegt natuurlijk nog niet veel over de aard van de impact op de lezers. Om daarvan een beeld te krijgen hebben we expliciete uitspraken nodig, zoals o.a. te vinden in de periodieke pers.⁶⁷ Raadplegen we die voor informatie over hoe 'Nederland' in de jaren 1830-1860 tegenover Sand stond, dan lost dat niet meteen veel op. De gebruikelijke aanleiding om over haar te schrijven ontbrak immers: aan buitenlandse auteurs werden vooral artikelen gewijd bij gelegenheid van de publicatie, in boekvorm, van vertalingen van hun werk. Waar die afwezig waren, was er weinig reden om tot recenseren over te gaan. Anderzijds waren het werk en ook de persoon van George Sand kennelijk voldoende geruchtmakend om ook Nederlandse journalisten ertoe te brengen van tijd tot tijd aandacht aan haar te besteden.

67 Deze is op verschillende manieren doorzocht en gesondeerd: op basis van de registers van representatief geachte bladen, maar ook met gebruikmaking van de inventarisaties van Gerhard Kuipers (*Verzamellijst van recensies en vermeldingen van buitenlandse literatuur in de Nederlandse periodieke pers gedurende het tijdvak 1830 tot en met 1839* (Utrecht: Inst. voor Alg. Literatuurwetenschap, 1983); Toos Streng (*Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997)) en Willem van den Berg (het kaartstelsel dat hij met het oog op zijn proefschrift (*De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen: Van Gorcum, 1973)) had aangelegd, en dat zich nu in het Huygens Instituut bevindt), waar mogelijk m.b.v. elektronische zoekmachines. Te verwachten valt dat naarmate meer tijdschriften online beschikbaar komen, er nog (veel) meer materiaal gevonden zal worden (cf. S. van Dijk, 'George Sand en de Nederlandse 19-eeuwse pers. Het nut van computerondersteund tijdschriftenonderzoek', *Ts. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* (binnenkort online: www.tijdschriftstudies.nl)).

In eerste instantie gebeurde dit in negatieve zin – conform de toen gangbare mening over de producten van de Franse Romantiek.⁶⁸ In het bijzonder het vrij hermetische en als blasfemisch beschouwde *Lélia* werd, zelfs zonder dat men wist dat de auteur een vrouw was, al kort na verschijning in Frankrijk (en vertaling in Duitsland, 1834) neergezet als ‘een allerzonderlingst boek’; men had gewent ‘dat des heeren Sand’s *Lélia* aan de boorden van de Seine gebleven ware’. Maar er wordt meteen aan toegevoegd: ‘De schrijver voert echter te goed de pen om niet in staat te zijn iets beters te leveren’.⁶⁹ Twee jaar later is P.J.J. Mounier wel bekend met de sekse van de auteur, wat de waardering voor de roman bepaald niet ten goede komt: ‘met bevreemding en verontwaardiging treffen wij hier in de eerste rangen dier predikers ener zielverwoestende zinnelijkheid eene vrouw aan, die evenwel nog schaamtegevoel genoeg heeft om haar schandwerk, als harer sexe onwaardig, onder den naam van George Sand te laten doorgaan!’.⁷⁰ In het zelfde jaar schrijft Potgieter n.a.v. een toneelstuk van Eugène Scribe een artikel getiteld ‘De letterkundige bentgenooten te Parijs’. In een opmerking terzijde suggereert hij dat hij al net zo over Sand denkt: ‘Neen! – gij zult mij niet hooren beweren, [...] dat ik George Sand of de vrouw, welke zich achter dien pseudonyme verbergt, niet in een verbeterhuis wensch’.⁷¹ Nog steeds in 1837 publiceert het *Leeskabinet* een artikel waarin géén oordeel wordt uitgesproken, maar dat naast een portret van de schrijfster⁷² enkele passages overneemt uit de een jaar eerder in Parijs door Montferrand gepubliceerde *Biographie des femmes auteurs contemporaines*, en een anecdote over een bezoek aan Sand, afkomstig uit een Duits artikel van August Lewald getiteld ‘Pariser Tabletten’.⁷³ Kennelijk had het blad een behoefte aan informatie gesignaleerd bij het publiek.

Globaal de pers overziend kan men zeggen dat dit strenge optreden, gecombineerd met voorzichtig verstrekte informatie, een aantal jaren wordt volgehouden. Het impliceert dat er dan – voor zover nu bekend – relatief weinig artikelen over Sand worden gepubliceerd, maar dat er wel zeer regelmatig zijdelingse, vaak onderling strijdige, opmerkingen over haar te vinden zijn. Samen met een aantal andere vrouwen (o.a. Marceline Desbordes-Valmore, Maria Edgeworth, Carolina Pichler, Fredrika Bremer, Geertruida Toussaint en Elisabeth Hasebroek) wordt Sand bijvoorbeeld genoemd als zijnde een van de ‘begaafde schrijfsters’ van die tijd.⁷⁴ Anderzijds grijpt men publicaties van andere schrijfsters aan om het contrast ten opzichte van Sand te benadrukken: het werk van Mrs Ellis, bijvoorbeeld, steekt zeer gunstig af tegen

68 W. van den Berg, ‘Les horreurs du romantisme français’, in: Van Dijk, *George Sand lue à l'étranger*, 121–128.

69 *Algemeen Letterlievend Maandschrift* 19 (1835) I, 365, 367.

70 P.J.J. Mounier, ‘Over de uitspannings-lectuur’, *De Fakkel* 13 (1837) 174.

71 Interessant is dat hij in een latere druk [?] van dit *Gids*-nummer zijn formulering aanpast, en alleen nog vindt dat George Sand ‘haar genie [...] misbruikt’. E.J. Potgieter, ‘De letterkundige bentgenooten te Parijs’, *De Gids* (1837) II, 226; vgl. met versie www.dbnl.nl, waar is gebruikt het ex. UB Leiden, signatuur: V 14.

72 Kennelijk afkomstig uit de *Revue des Deux Mondes* van 15 juli 1836.

73 Gepubliceerd in *Europa* II (1836) 200.

74 *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1842) 412.

de stoute geloofsbelijdenis, waartoe George Sand hare geslachtsgenooten wil overhalen, en waarbij, in plaats van zelfverloochening, vrijheid van allen zedelijke en maatschappelijke dwang gevorderd wordt, ten dienste van de bevrediging der onbetugelde hartstogten; waarbij, in plaats van onderwerping, gelijke regten als voor den man; in plaats van huisselijkheid en deugd, dezelfde werkzaamheid, waartoe de man verplicht is, dezelfde roem, als waarvoor hij vatbaar is, en dezelfde ondeugden, die aan zijne natuur eigen zijn, geëischt worden.

De journalist is niet ontevreden dat hij 'hiertegen de eenvoudige, duidelijke en gemoedelijke opvatting van de roeping der vrouw, zoo als Mrs. Ellis die ons ontwikkelt' kan stellen, hoewel hij er sowieso van uitgaat dat Sands 'stoute eeredienst der onnatuur geene openlijke belijdsters in ons vaderland te wachten heeft'.⁷⁵

De vraag is of er inderdaad reden was om zich door deze gedachte te laten geruststellen. De toon die de journalisten aanslaan suggereert zelf al dat er wel eens verschil kan hebben bestaan tussen de 'officiële' visie op werk en persoon van George Sand en de feitelijk misschien heel wat grotere vertrouwdheid met dit werk dan wenselijk werd geacht. Wat we al hadden opgemaakt uit het aanbod in de bovengenoemde boekhandels, en uit de vroege aankopen van Sands romans door Van der Hoek, wordt dus ook bevestigd in de pers: 'Wij zouden ons schamen, als wij al de romans van George Sand hadden gelezen. Zij is ons echter niet onbekend'.⁷⁶ In dit artikel wordt bovendien verwezen naar de aanwezigheid van George Sand in het onderwijsprogramma!⁷⁷ Ook de frequentie van de vermeldingen, zonder nadere toelichting, van George Sand in de pers⁷⁸ wijst erop dat de journalisten ervan uitgaan dat de lezers goed begrijpen over wie het gaat. Dit verklaart tevens de nieuwsgierigheid waarvan de *Algemeene Konst- en Letterbode* melding maakt, op het moment dat de verschijning van *Histoire de ma vie* aangekondigd was:

Mevrouw Dudevant (George Sand) heeft de geschiedenis van haar leven aan een der voornaamste nieuwsbladen te Parijs verkocht voor 100.000 francs. [...] Hoog is de nieuwsgierigheid gespannen voor een werk, dat, wanneer de schrijfster de openhartigheid van Rousseau's *Confessions* navolgt, een merkwaardig verschijnsel zal zijn in de letterkundige wereld, zowel door de buitengewone geestesgaven der schrijfster, als door haar avontuurlijke levensloop.⁷⁹

Maar er bestaan wel grote verschillen van inzicht tussen de diverse tijdschrift-redacties: enkele jaren later tonen de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich nog volop verontwaardigd over de 'zedeleer der Fransche Romantiek' en in het

75 T. [=?], in *De Gids* (1846) I, 685, in een bespreking van Mrs Ellis' *The women of England, their social duties, and domestic habits* (1839), vertaald als: *Plicht en roeping der Vrouw. Een boek voor Vrouwen en Meisjes*.

76 'George Sand op de Hoogere Burgerscholen', *De Katholiek* (1867) 615.

77 S. van Dijk, 'George Sand en de Hollandse Hogere Burgers. 19e-eeuws onderwijs in de Franse literatuur', *Meesterwerk. Berichten van het Peeter Heynsgeenootschap* 4 (1995) 36-40.

78 Zie ook: Idem, 'George Sand en de Nederlandse negentiende-eeuwse pers'.

79 *Algemeene Konst- en Letterbode* (1854) no. 39.

bijzonder over George Sand, die aan het hoofd staat ‘van hen die strijd voeren tegen de instelling des huwelijks’.⁸⁰ We vinden weer dezelfde poging tot geruststelling: deze ‘voortbrengselen eener misdadige geestigheid [...] zouden onder ons ook zooveel kwaad niet kunnen stichten als in Frankrijk, omdat het Fransche nationale karakter zo oneindig veel meer dan het onze er toe overhelt om misbruik te maken van spotternij’ (217-8). Bovendien is het meeste niet vertaald! Dit moet ook zo blijven, niet alleen dankzij de ‘auto-censuur’, die vertalers en uitgevers zouden moeten uitoefenen, maar ook door het gericht produceren van heel andere geschriften: ‘Schrijvers, vertalers, uitgevers! Op u rust de verpligting om aan ons volk eene lectuur te bezorgen, welke een tegengif is tegen het kwade dat uit Frankrijk tot ons gekomen is!’ (263).

Zoals boven al beschreven wordt in 1863 Sands eigen *Mademoiselle La Quintinie* ook als tegengif beschouwd – althans door protestanten.⁸¹ Uiteindelijk is het dus langs de weg van de godsdienst dat vele Nederlandse lezers overtuigd kunnen worden van het belang van de schrijfster. De voormalige dominee Busken Huet⁸² ziet hier duidelijk een kans om ook de literaire kwaliteiten van haar werk te benadrukken; hij was degene die de eerste Nederlandse recensie van *Mademoiselle La Quintinie* schreef:

op het oogenblik dat ik deze regelen schrijf is de ontkenning der eerst voor een deel in het licht verschenen novelle nog onbekend; doch [...] indien George Sand ten oogmerk gehad heeft om aan de wereld te toonen dat zij in geen genre van belletrise voor iemand harer tijdgenooten behoeft onder te doen, heeft zij [...] haar pleidooi met glans gewonnen.⁸³

Hoewel we het nu merkwaardig kunnen vinden dat Huet niet al veel eerder over George Sand had geschreven, met name ook over de door hem kennelijk gelezen en gewaardeerde vroege romans, zou hij door tal van artikelen, verwijzingen en publicaties in de diverse persorganen die hij tot zijn beschikking had, tussen 1863 en 1886 een grote rol spelen voor de acceptatie van haar werk. Bewijs daarvan leveren zowel de necrologieën die in 1876 alom in de Nederlandse pers verschijnen, als ook minder efemeer bedoelde publicaties.⁸⁴

80 U.E., ‘De zedeleer der hedendaagsche Fransche Romantiek II’, in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1859) 207. Interessant is dat dit artikel een bewerking is van een *Frans* betoog: Eugène Poitou, *Du roman et du théâtre contemporains et de leur influence sur les mœurs* (Parijs: Durand, 1857). Poitou wordt door de vertaler opgevoerd als een ‘ervaren gids’ en zijn werk als ‘degelijk’: het was bekrond door de Académie des Sciences morales et politiques, en zou in 1885 worden herdrukt. De Nederlandse versie is enerzijds ingekort: verwijzingen naar Balzac, Rousseau, Edgar Quinet, Vigny zijn bijvoorbeeld verwijderd, anderzijds wordt in tal van passages de lezer heel wat strenger toegesproken dan in het Franse origineel: ‘Hooft deze woorden uit hare *Valentine*, en wij vragen ’t u lezer, of gij ze niet / dubbel verfoeilijk vindt, wanneer ge weet, dat eene vrouw ze geschreven heeft’ (207-208).

81 Het katholieke *Dompertje van den ouden Valentijn* schrijft bijvoorbeeld in 1874 nog met verantwoordiging over ‘de Evangelische Maatschappij die eens heeft getracht een afzichtelijke roman van George Sand in de woningen der katholieken binnen te smokkelen’ (126).

82 Navolger van de invloedrijke criticus Sainte-Beuve, met wie George Sand bevriend was.

83 Busken Huet, *De Gids* (1863) II (mei) 344.

84 Cf. Erica van Boven, ‘George Sand et l’image de la femme auteur aux Pays-Bas (1860-1876)’, in: Van Dijk, *George Sand lue à l’étranger*, 129.

Afb. 2 Portret van George Sand: lithografie naar een van de beroemde foto's van Nadar, afgedrukt in het Leeskabinet in 1876.

Pogingen tot canonisering?

Zo richtte in 1877 D.C. Nijhoff, een andere late bewonderaar, in de serie *Beroemde schrijvers* een monumentje voor Sand op: ‘Grootte vrouw! hoe zullen wij in staat zijn, om enigszins uw arbeid te ontleden en naar waarde te schatten? Hoe zullen wij de diepte van uw gedachten kunnen peilen en de gouden appels van uw poezie in zilveren schalen kunnen aanbieden?’⁸⁵ En een goede vriend van Huet, H.P.G. Quack⁸⁶, gaf haar een belangrijke plaats in zijn zesdelige werk *De socialisten: Personen en stelsels* (1875-1897):

Zij nu gevoelde levendiger dan anderen, hoe éézijdig en half onze beschaving is, met hare conventionele behandeling van het huwelijk, met hare cynische vergoeding van rijkdom. Zij tastte dus in haar romans zowel het huwelijk als het gebruik van den eigendom aan. Zij droeg aanhoudend gloeiende kolen aan, die het vuur der socialisten voor uitdooven moesten behoeden. Wel lieten die kolen soms eene soort van rook achter, die de menschen benauwde – hoe verontwaardigde

85 D.C. Nijhoff, *Beroemde schrijvers: George Sand* (Utrecht: Beijers, 1877) 2.

86 Deze had in 1874 contact gehad met Charles-Edmond, een vriend van George Sand die toen Nederland bezocht, en aan Sand verslag uitbracht van zijn bevindingen.

men zich bij de verschijning van een *Lélia*, van een *Mauprat!* – maar zij bekommerde zich niet om de lieden, en ging ongestoord, opgewekt en goed-gehumeurd haar weg. En die weg liep altijd evenwijdig met de baan, die de socialisten bewaarden.⁸⁷

Gender-aspecten

Moet deze uiteindelijk erkenning suggereren dat George Sand in Nederland ook invloed heeft uitgeoefend en een rol heeft gespeeld in het literaire veld? Om deze vraag te beantwoorden lijkt het van belang om ook hier de genderdimensie expliciet in de discussie te betrekken, en tegelijkertijd andere categorieën en geschriften als bron te gebruiken. Het is duidelijk dat de Nederlandse pers lange tijd een algemene angst verwoordde dat juist Sands vrouwelijke lezers door haar werk totaal van slag zouden raken, vooral omdat haar vrouwelijke personages te veel verschilden van het in Nederland vigerende vrouwbeeld. Anderzijds waren de vier romanvertalingen in boekvorm alle afkomstig van vrouwen.

De belangrijkste Nederlandse romanière van die tijd, Geertruida Bosboom-Toussaint, goede vriendin van Busken Huet, is tot nog toe niet aan bod gekomen: zij heeft Sand niet vertaald of in de pers becommentarieerd. Dat zij wel degelijk een bewonderaarster was van George Sand is af te leiden uit een ander type bron: haar correspondentie. Zij beschrijft bijvoorbeeld haar reactie op *Consuelo*, dat ze las 'in een tijdperk van groote smart': het was haar werkelijk 'Consuelo': 'het hielp mij vergeten'.⁸⁸ Maar daar staat een duidelijke *jalousie de métier* tegenover: 'een Hollandsch tijdschrift [is] desavantageus voor een Autheur. George Sand heeft reeds [plaats] voor haar zevende vervolg van een verhaal in de *Revue des Deux Mondes*, en zeker tot profijt en genoegen van uitgever en autheur beide! Hier werkt men zich suf, zonder dat er iemand mee gebaat is'.⁸⁹ En op de suggestie van Potgieter dat ze haar ongelukkig verlopen verloving (met Reinier Bakhuizen van den Brink) zou kunnen verwerken in een roman, reageert ze bepaald verontwaardigd: 'ik behoef mij geen veertien dagen, geen week, geen 24 uur zelfs te bedenken om te weten, dat ik geenerlij persoonlijk deel kan hebben in het schetsen der Idylle, die Gij U voorneemt te geven. Ik ben George Sand niet om een *Lui et Elle* of omgekeerd⁹⁰ te schrijven'.⁹¹

De feministische pers, daarentegen, die in Nederland in de jaren '70 van de grond komt, erkent tamelijk onomwonden het belang van Sands werk. *De*

87 H.P.G. Quack, *De socialisten: Personen en stelsels*. Deel 3: *Het tijdvak tusschen de jaren 1830 en 1850, eerste helft: Frankrijk* (Amsterdam: Van Kampen, 1911) 490.

88 Brief aan Huet uit 1877, geciteerd naar H. Reeser, *De Jeugdijaren van Anna Louise Geertruida Toussaint 1812-1851* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1962) 310.

89 Brief aan Schimmel, augustus 1858, geciteerd naar H. Reeser, *De Huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint: 1851-1886* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985) 109.

90 Geruime tijd na het verbreken van haar relatie met Alfred de Musset publiceerde George Sand hierover de roman *Elle et Lui* (1859); zes maanden later reageert Paul de Musset, broer van de dichter, met *Lui et Elle*.

91 Brief aan Potgieter 19 januari 1869, geciteerd naar Reeser 1985, 203. Zie verder S. van Dijk, 'George Sand vs Bosboom-Toussaint: heldin en anti-heldin', in: *Bulletin Geschiedenis-Kunst-Cultuur*. 1995 (4) 67-82.

Huisvrouw schrijft bijvoorbeeld in haar necrologie: ‘Eene der talentvolste, rijkst begaafde vrouwen die ooit de pen hebben gevoerd, is overleden. [...] Hare romans muntten uit door een zeldzaam dichterlijken geest, door een onuitputtelijke weelde van fantasie, en door een stijl die overweldigend aangrijpt’.⁹² Al eerder had in *Onze Roeping* Catharina F. van Rees over Sand geschreven. Deze journaliste en schrijfster had enige tijd in Duitsland gewoond, en daar veel literaire contacten aan overgehouden. Mede daarop baseerde zij haar artikelenserie ‘De Duitse vrouw in de geschiedenis’. Gezien het succes en de invloed van George Sand in Duitsland is het niet verbazend dat Van Rees haar hier ook behandelt, en wel in positieve zin: ‘haar latere werken getuigen niet alleen dat zij de schitterendste ster is aan de litterarische hemel, maar tevens dat zij een hart bezit, groot genoeg, om mededogen te gevoelen voor iedere wonde der lijdende mensheid’.⁹³

Ook voor Nederlandse negentiende-eeuwse feministen moet Sand een rol hebben gespeeld. Voor Helene Mercier en Geertruida Kapteyn-Muysken blijkt dat resp. uit de vertaling van *Le Compagnon du Tour de France* en uit egodocumenten: kopieboeken waarin lange passages uit *Histoire de ma vie* zijn overgenomen.⁹⁴ Voor vrouwen als Elise van Calcar en Wilhelmina Kruseman was de Sand-kenner Busken Huet overtuigd van bepaalde overeenkomsten met het werk van George Sand. Al naar gelang zijn gevoelens van sympathie interpreteerde hij die overeenkomsten positief of negatief. In 1874 velde hij over Kruseman en haar *Huwelijk in Indië* (1873) een streng oordeel: nu deze ‘dame van zekeren leeftijd’ de lezer in 1874 ‘met nagalmen van de antimatrimoniale predikatiën der George Sand van 1836 aan het hoofd komt rellen, – nu gevoelt gij als ernstig lezer u aangerand’.⁹⁵ Maar sprekend over Van Calcar’s *Hermine* (1850) schreef hij in 1880 dat men ‘in onze nieuwere letteren niet gemakkelijk een tweede voorbeeld van zoo veel onstuimigheid in de behandeling [zou] vinden. Door eene soortgelijke hoogere aanblazing gedreven, trok in *Indiana* en in *Lelia*, andere eerstelingen, George Sand te velde tegen hetgeen zij vooroordeelen noemde’.⁹⁶

Receptiekanalen

Als men op deze manier de verschillende receptiekanalen bij het onderzoek betreft, wordt het verhaal er niet per se duidelijker op. Dit heeft te maken met het door Matthijs Sanders genoemde onderscheid tussen documentair receptieon-

92 Corn. van Amstel, ‘In memoriam George Sand’, *De Huisvrouw* nr. 8 (17-6-1876).

93 In *Onze Roeping* (maart 1873) 130.

94 S. van Dijk, ‘Lectrices néerlandaises’, 216-219.

95 Id., ‘Mejufvr. Mina Kruseman’, *Algemeen Dagblad van Ned. Indië* 2 (1874), 12 (15 januari); geciteerd naar *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. XVI, 60.

96 Busken Huet, ‘Mevrouw Elise van Calcar’ in: *Litterarische Fantasien en Kritieken* (Haarlem, Tjeenk Willink, [z.j.]), dl. XI, 76-77.

derzoek, invloedenstudie en onderzoek naar vormen van intertekstualiteit.⁹⁷ Het belang van het maken van zulk onderscheid erken ik. Maar als het gaat over auteurs voor wie het om welke reden dan ook – al of niet gerelateerd aan de gender-kwestie – op het eerste gezicht onduidelijk is welke rol ze hebben gespeeld in het literaire leven van een bepaald (buiten)land, dan moeten *alle* kanalen worden onderzocht en *alle* typen bronnen erbij worden betrokken.⁹⁸

Ook kunnen we niet buiten vergelijking met andere (buiten)landen – dat den tenslotte de negentiende-eeuwse lezers zelf ook al: ‘Hoe! van deze beroemde vrouw zou men een juiste voorstelling hebben, als men haar heeft horen beschrijven als eene, die de harten doet sterven, de heiligste banden verscheurt en de zedelooste is van allen! Maar [...] hoe te verklaren [...] dat Duitschland haar met open armen heeft ontvangen?’⁹⁹ Dit verschil kan alleen worden verklaard door te verwijzen naar de verschillende vrouwbeelden die in de beide landen vigeerden.¹⁰⁰ Deze maakten dat men in Duitsland over het algemeen positiever stond dan in Nederland tegenover de door George Sand gepresenteerde vrouwelijke ‘rolmodellen’ – althans in de negentiende eeuw. In het tweede decennium van de twintigste eeuw kwam hierin verandering dankzij Carry van Bruggen: zij wordt niet alleen door anderen met Sand vergeleken, maar ziet zich ook zelf als een navolgstster van de ‘stoutmoedige en doordenkende en onstuimige’ George Sand¹⁰¹ – en dat terwijl zij naar alle waarschijnlijkheid nooit een Nederlandse *vertaling* van een werk van Sand heeft opengeslagen.

Appendix I

Meest vertaalde romans (cijfers mei 2009)

	aantal vert.	aantal landen	periode
<i>Indiana</i>	15	6	1836-1904
<i>Consuelo</i>	22	8	1842-1902
<i>La Comtesse de Rudolstadt</i>	14	9	1844-1895
<i>La Mare au diable</i>	24	11	1846-1908
<i>François le Champi</i>	14	9	1848-1912
<i>La petite Fadette</i>	26	13	1849-1909

97 Matthijs Sanders, ‘Sporen van Proteus. De receptie van André Gide in Nederland tussen 1891 en 1940’, *Nederlandse Letterkunde* 11 (2006) 239.

98 En dan blijkt dus dat George Sand het wel verdiend zou hebben om door Willem van den Berg en Piet Couttenier ook te worden genoemd in passages over ‘het Noorden’ in hun *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009). Zie ook Riet Schenkveld-van der Dussen, ‘Willem van den Berg over vrouwelijke auteurs’, *Nederlandse letterkunde* 14 (2009) 296-299.

99 (Anon.), ‘Een woord van een roomsch katholiek priester aan de leden van de Evangelische Maatschappij’, *Tijdschrift van de Evangelische Maatschappij* (1869) 87-88.

100 Recentelijk geïllustreerd door Els Kloek in *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam: Balans, 2009). Het hoofdstuk over de negentiende eeuw heeft de titel: ‘Huiselijk en standsbewust’.

101 In haar *Amsterdamsche Dameskroniek*, 30-9-1916, 181.

Appendix II

Aantallen vertalingen van werk van George Sand (per periode van 5 jaar, totalen en enkele specifieke landen/taalgebieden ter vergelijking – naar de stand van mei 2009)

	totaal	Duitsland	UK/vs/Ierland	Denemarken	NL
1833-1840	62	27	–	6	1
1841-1845	64	38	5	–	–
1846-1850	84	40	19	5	1
1851-1855	46	10	5	6	3
1856-1860	25	5	2	4	1
1861-1865	39	9	4	3	1
1866-1870	35	4	6	2	4
1871-1875	25	1	8	3	5
1876-1880	32	7	7	4	5
1881-1885	12	2	5	–	–
1886-1890	15	1	6	–	1
1891-1895	22	8	14	–	–
1896-1900	4	–	3	–	–
Totaal	465	152	83	33	22